

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО ЯК НОСІЙ НОВИХ ЯКОСТЕЙ (РИС) ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ**Михайло ЮРІЙ,**Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича, Чернівці (Україна)
m.yuriy@chnu.edu.ua**UKRAINIAN COSSACKS AS A CARRIER OF NEW QUALITIES (PICTURE) OF CIVILIZATION IDENTITY****Mykhailo YURIY,**Chernivtsi National University named after Yury Fedkovich,
Chernivtsi (Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0965-6236>

Mikhail Yury. Ukrainian Cossacks as a bearer of new qualities (characters) of civilizational identity. The article is devoted to Cossacks as an extraordinary phenomenon in European history. Its peculiarity is that it became a separate social class with certain rights and had its own territory, independent of the state administration. The relevance of this new social force was caused primarily by the strengthening of social, economic and religious coercion of broad sections of the population. The question of archification, barbarism and civilization is raised as a social and cultural process through which it passed establishment of Cossack identity realizes the novelty of the study. The article uses the descriptive and comparative methods. Conclusions. It is emphasized that the issue of national self-assertion in the 17th century passed into the hands of the Cossacks. It was the Cossacks who had to take over the baton of the former Ukrainian "classocracy", which for a long period was in a state of decay and destruction. The Cossacks turned out to be capable of directing the manifestations of the protest movement of different classes in the direction of the long national liberation war against Polish rule, which led to the formation of an independent Ukrainian state – Hetmanship.

Key words: *cossacks, archaism, barbarism, civilization, culture, identity, identification.*

Постановка проблеми. Ідентичність є явищем, передусім, історичним та інтегральним, а відтак історіографічним, оскільки історична наука, в тому числі й українська, разом з іншими галузями гуманітаристики вже встигла нагромадити досить великий масив знань про сутність ідентичностей, їх різновиди, зародження й розвиток. Говорячи про ідентичність, мається на увазі індивідуальна, особистісна, історична, соціальна, групова, національна, культурна, релігійна і, нарешті, цивілізаційна ідентичність. Саме на підставі цих аспектів у статті розглядається ідентичність козацтва як особисто вільної воєнно-промислової людяності, що сформувалася у східноєвропейських степах. це складне і багатогранне суспільне явище, яке відіграло надзвичайно важливу роль в історії України та її народу. Саме завдяки козацтву в середині XVII ст. була створена суверенна українська держава, яка продовжила державотворчу традицію українського народу.

Історіографічною та джерельною базою досліджуваної проблематики становлять монографії та аналітичні статті переважно українських науковців. Це наукові розробки Т. Воропаєвої, П. Гнатенка, Я. Калакури, З. Когута, І. Куцого, О. Майбороди, В. Павленко, Ю. Павленка, С. Пирожкова, Н. Хамітова, М. Юрія. Останньою публікацією, яка зачіпає проблему ідентичності козацтва, є монографія О. Рафальського, Я. Калакури, О. Калакури, М. Юрія "Цивілізаційна ідентичність українства".

Мета дослідження – проаналізувати особливості українського козацтва як носія нових якостей цивілізаційної ідентичності.

Виклад основного матеріалу. Козацтво –

унікальний для європейської історії культурно-соціальний феномен. Щоб розібратися в цьому питанні, треба перебороти інерцію звичного сприйняття і прояснити низку елементів, важливих не тільки для розуміння заявленої проблеми, але й усїєї української історії.

Дозволимо собі зробити невеликий методологічний відступ для того, щоб розібратися з питанням цивілізаційної ідентичності козацтва, але при цьому необхідно звернутися до такого поняття як "варварство". Аналіз ніші вітчизняної історіографії, в якій поняття "варварство" виявилось базовим, здається важливим не тільки з позицій вирішення завдання виявити її продуктивність в частині отримання нових знань про українську цивілізацію й ідентифікаційних процесів у ній, але й для в'яснення гносеологічного ресурсу понятійного апарату, що склався на підставі ключового слова.

Спочатку, на межі XVIII – XIX ст. в Європі поняття варварства було антитезою високому рівню культури і використовувалося, починаючи з А. Фергюссона, а потім Л. Морганом і Ф. Енгельсом, в періодизації історії людства по епохах (дикість – варварство – цивілізація).

У вітчизняній історіософській думці XIX – початку XX ст. воно несло близькі за змістом контексти, а саме: присутність архаїчних прошарків у традиційній українській культурі.

З початку 1990-х рр. тема архаїзації і варварства відродилася у вітчизняній історіографії, в першу чергу, як проблема циклічності прогресу-регресу в українській історії, що визначає, на думку її розробників, цивілізаційну специфіку суспільства і держави.

На нашу думку, найбільш повну версію варварства подав російський культуролог І. Яковенко. Згідно з автором, воно існує тільки при зіткненні з цивілізацією, становлячи архаїчний прошарок культури з особливим характером відтворення внутрішнього ресурсу в рамках тієї чи іншої форми соціального суспільства. Цивілізацією пропонувалось називати етап розвитку культури з найбільш ефективною стратегією життєдіяльності людства, що відрізняється різким нарощуванням конкурентних ресурсів¹.

А тепер знову повернемося до козацтва. Воно виникло за межами держави. Відповідно, більшою мірою зберегло військово-демократичний стрижень архаїчної культури й набагато меншою мірою феодалізувалося. Самосвідомість козацтва – особлива, не тотожна зрілій державі сутність. Хоча на пізньому етапі своєї історії козаки відчували себе охороною української державності, вони ревно зберігали при цьому свою автономію. Приклад з віддаленіших часів знаходимо у світовій історії.

Ці численні племена, союзи і роди пізніх варварів (часто на стадії переходу до осілого способу життя), які поселялися в прикордонних зонах, великих імперій і виконували буферні функції. Так, у Римській імперії німецькі і готські племена набували статусу союзників і розселялися на землях, суміжних із кордонами держави.

У цих “напівварварах” ідеально поєднувалися культурні пласти як варварства, так і цивілізації. У широкій історичній перспективі перехідні форми зникають, розчиняються чи трансформуються². Однак іноді паліативна комбінація виявляється стійко затребуваною завдяки особливостям геополітичного контексту. Це і сталося в історії України. Землеробське суспільство сусідило тут з неозорим степовим простором, вимагаючи освоєння і закріплення, на які йшли сторіччя. У таких випадках паліатив набуває ідеологічного і культурного виправдання й стає винятково стійким явищем.

Екскурс у генезу козацтва дозволяє окреслити одне з фундаментальних протиріч української цивілізаційної ідентичності. Розглядаючи Україну як ціле, що визріває в рамках стійкої федерації землеробського і номадичного суспільства, треба визнати, що українська культура якщо не інтегрувала, то принаймні агрегувала в єдине ціле дві якісно відмінні культурні системи.

У своєму історичному побуті нормальне землеробське суспільство демонструє поступальний розвиток, тоді як історія кочових народів і створених ними держав істотно інша. Вказуючи на це, Л. Гумільов пише: “Соціальний розвиток у країнах землеробських народів, що успадкували розвинену культуру античності, і в племен, що живуть у незайманому ландшафті, без писемності, із примітивною технікою, йде синхронно. У Європі розвивається феодалізм, утворюються класи, розділяється ремесло і землеробство, а в степах Євразії вівці поїдають траву, пси охороняють овець, а пастухи їздять у гості один до

іншого; єдине знаряддя виробництва – батіг, але удосконалювати його немає потреби”³. І хоча “виникають міста, археологічні культури змінюють одна іншу, етноси виникають і зникають, формація залишається тією самою – первісно-общинною у стадії військової демократії”⁴. Таке існування без розвитку є історично первинною стратегією. Воно характеризується надзвичайною стійкістю, могутнім закріпленням орієнтації на відтворення вічних і незмінних структур, а тому мінімально трансформативна.

Драма української історії полягає у тому, що Русь-Україна повільно, але неухильно асимілювала степові простори в територіальну систему осілого землеробського суспільства. Такий розвиток був можливий тільки через найглибше взаємопроникнення культурних систем. Українська культура інкорпорувала найширші верстви архаїчного кочового менталітету. Зрозуміло, козацтво як явище не може бути вичерпно зараховане до класу пізньоварварських феноменів. Проте воно виділяється ідеологічним і побутовим закріпленням широких пластів архаїчного. Козацтво зберегло основний інститут військової демократії – Військове коло.

Цей феномен додержавного буття в руських регіонах зник ще в часи розкладу Київської Русі або трансформувалася у вічову форму самоорганізації, спустившись на найнижчий рівень – рівень сільського самоврядування у вказаний період. Військове ж коло за суттю і змістом – політичний інститут, що вирішує питання війни і миру. Саме в цій ролі він діяв ще у період громадянської війни. Підкреслимо, що військове коло не можна змішувати зі зрілими інститутами демократичного суспільства. При спільності вихідних принципів вони різко відрізняються. Військове коло закріплювало вихідну архаїчну структуру додержавного і, якщо завгодно, “уявдодержавного” утворення, і як приклад – Запорізька Січ.

До стрижневих ідей, що визначають суть козацтва, належать архаїчні ототожнення чоловіка і воїна. З цим пов’язана низка моментів. У козацькій культурі зброя – атрибут повноцінної, вільної людини. “Справжній” святковий одяг козака – військова форма. Батіг – знак козачої гідності – як символ досить красномовний. Якщо в сучасному суспільстві війна насамперед нещастя, козацька ментальність зберігає зовсім інший образ війни. Війна не тільки непереборний момент буття, але й релігійне дійство, святкове випробування, ініціація. Козаками рухає імпульс, що задає образ війни як єдиного гідного для чоловіка заняття, як ініціаційного випробування. Війна необхідна цим людям для стійкої статевої самоідентифікації⁵.

Якщо звернемося до нещодавньої (до кінця XVIII ст.) історії і подивимось на структуру козачого господарства, знайдемо, що це архаїчне, переважно привласнює господарство: полювання, рибальство,

¹ Yakovenko I. “Tsyvilizatsiia i varvarstvo v istorii Rosii” [Civilization and barbarism in the history of Russia], Article 2, “Is Russia a barbaric civilization?”, *Public sciences and modernity*, 1995, N 6, P. 78–85 [in Ukrainian].

² Yuriy M. “Ukraina naidavnishykh chasiv – XVIII st.: tsyvilizatsiyni kontekst piznannia” [Ukraine of the earliest times – the 18th century: the civilizational context of knowledge], Ternopil, Aston, 2012, Book 1, P. 586–587 [in Ukrainian].

³ Gumilev L. “Drevniaia Rus i Velykaia Step” [Ancient Rus and the Great Steppe], Moscow, Partnership of Klyshnikov, Komarov and C, 1992, P. 41 [in Russian].

⁴ Ibidem.

⁵ Yuriy M. “Ukraina naidavnishykh chasiv ...”, op. cit., P. 588.

солеварний промисел, скотарство, торгівля. Здавна козаки забороняли новим поселенцям розорювати землі й сіяти хліб. Пояснення цього – не більш ніж раціоналізація табу на альтернативну форму господарської діяльності, що існує у кочівників. Як будь-яке номадичне суспільство, козацтво не було самодостатнім економічно. Невід’ємний елемент такої економіки – військовий промисел, чи попросту грабіж, що був нічим іншим, як спадщина державної архаїки.

Залежно від ціннісних установок, до цих фактів можна ставитися по-різному. Безперечно одне: з погляду історика культури, козацтво виступає носієм цілого пласту оновлювальної соціальної і культурної архаїки. Однак не можна не визнати, що козацтво перейшло межу, що відокремлює пізнього варвара від людини цивілізації. Козак – хлібороб – діяльна сила, орієнтована на збільшення цивілізаційного ресурсу. Діловитість, акуратність, стійкий побут, прагнення до ситого життя, самоповага і почуття власної гідності, культ міцного хазяїна – все це свідчить про перехід незримой, але дуже важливої межі, про залучення до цивілізації.

Тут ми знову повернемося до поняття “варварства” і висловимо своє міркування щодо нього. Під варварством ми пропонуємо іменувати безкінечні процеси становлення людства, внаслідок яких природно-біологічні передумови, механізми, стимули, наслідки життєдіяльності є домінуючими. З переходом до надбіологічних (трактуються в значенні соціальних) програм формується інший спосіб життєдіяльності, який і означає цивілізацію. Його удосконалення в кінцевому результаті має підвести індивідів до наступного стану в суспільстві: до рівної міри свободи і відповідальності, соціального контролю, соціальної приналежності, порядку, безпеки у всіх сферах діяльності і повсякденного буття; до діючих законів, свідомості, конструктивності, ефективності діяльності індивідів, до релігійної орієнтації і на індивідуальну цікавість, і на спільні завдання; до високої якості форм, засобів комунікації – доріг, транспорту, зв’язку; до турботи про дітей, старих, малих та ін. Всі ці особливості, взяті з негативним знаком, складають, на нашу думку, формулу варварства як зворотний бік цивілізації.

Неважко побачити, що в підставу аналітики феномена варварства покладені ціннісні імперативи.

А тепер подивимось на нашу проблему з іншого боку. Як пише Сергій Плохій, національна і релігійна приналежність козацтва залишалася невизначеною і незрозумілою для сучасників у Західній Європі ще у 80-х роках XVI ст. Довгий час автори, які писали про козаків, як у Західній Європі, так і в Польщі, не могли конкретно стверджувати, чи були козаки християнами, чи мусульманами⁶.

Невизначеність позиції авторів частково пояснювалась строкатим етнічним, релігійним і соціальним складом перших козацьких загонів. В той час ватажками козаків нерідко були поляки католики. Серед козаків було також значне число неслов’ян, що сповідували різні релігії, від мусульманства до

багаточисленних відгалужень протестантизму. Однак основну масу козацтва, як свідчать джерела тих часів, складали православні українці і білоруси, частина яких належала до активних у суспільному і релігійному житті верств суспільства: шляхти, боярства і міщанства. Оскільки релігійна ідентичність у Речі Посполитій у цілому і в Україні і Білорусі частково до середини XVII ст. не була ще мобілізована й актуалізована, релігійна і національна орієнтація козацтва також були достатньо невизначеними і розпливчати.

В ранній Новий час концепція Русі, або “народу руського” володіла яскраво вираженими етнорелігійними рисами. Етнічний елемент був тут тісно, майже нерозривно пов’язаний з релігійним, а народ і церква не тільки самими членами суспільства, але й іноземцями (нерусинами) називалися руськими⁷. Немає нічого дивного в тому, що за таких умов рання українська, а по суті – князівська традиція трактування козацтва однозначно відмовляла козацтву не тільки у чіткій релігійній, але і в національній приналежності.

Лише активне включення козацтва в суспільно-політичне життя українських земель після укладення Брестської церковної унії 1596 р. і виступ його на стороні православної церкви змінило ставлення сучасників до козаків. Час вимагав усвідомлення нової ролі козацтва і пояснення її як поділеному на два табори “народу руському”, так і королівській владі і польсько-литовській еліті, що засідала в сеймах і активно впливала на розвиток релігійного конфлікту на Русі.

Можливо, першими, хто наполягав на зв’язках козаків з православ’ям і запропонував своє пояснення цих контактів, були уніати, які вустами митрополита Іпатія Потія заkleїмили православних як “наливайок”. Застосування цього терміну, який надовго закріпився за православними, ґрунтувалося на численних випадках використання загонів Северина Наливайка князем Костянтином Острозьким у боротьбі проти його уніатських опонентів.

В умовах кінця XVI – початку XVII ст. уявлення православних як “наливайківців” було значною мірою їх дискредитацією в очах Речі Посполитої, ніж вказівкою на реальний союз православної церкви і козацтва. Однак з часом цей термін почав все більше відбивати реальний зв’язок між непокірним козацтвом і церквою⁸.

Місія легітимізації козацтва в українському суспільстві й українському релігійному житті лягла на плечі тих інтелектуальних сил, які найчастіше зверталися за допомогою до козаків. Цими силами була нова (нелегальна з точки зору держави) православна ієрархія, утверджена за допомогою козацьких шабель восени 1620 р. і близьке до Запоріжжя київське духовенство. Погляди православної еліти на суспільне значення і нову роль козацтва найбільш повно були висловлені в низці політичних, історичних і поетичних творів, створених у Києві в 20-х рр. XVII ст. Їх автори здійснили важливий з точки зору політичного мислення перехід від публіцистичних і літературних творів, присвячених князям, до творів, написаних на честь козацьких гетьманів.

⁶ Plokhii S. ““Oderzhavleniia” ukrainskoho kozatstva v XVII – XVIII st.” [“Nationalization” of the Ukrainian Cossacks in the 17th – 18th centuries], *Empire and nation in the mirror of the metaphorical memory*, Moscow, Novoe izdatelstvo, 2011, P. 867 [in Russian].

⁷ Hrushevskiyi M. “Kulturno-natsionalnyi rukh v Ukraini v 16–17 st.” [Cultural and national movement in Ukraine in the 16th and 17th centuries], Kyiv, Lybid, 1994, P. 143–144 [in Ukrainian].

⁸ Plokhii S. “Oderzhavleniia” ukrainskoho kozatstva v XVII – XVIII st.” [“Nationalization” of the Ukrainian Cossacks in the 17th – 18th centuries], op. cit., P. 269–270 [in Russian].

Від виходу в світ знаменитого “Треноса” Мелетія Смотрицького (1610 р.) до освячення під захистом козацької шаблі нової православної ієрархії пройшло всього десять років, але несподівано змінилася соціальна орієнтація і тональність творів православної еліти. Якщо М. Смотрицький від імені церкви проливав сльози за Слуцькими, Заславськими і Збараськими, які відійшли від православ'я і “іншими без ліку, яких поодиноці рахувати було б справою довгою”⁹, то Іов Борецький, Касіян Сакович і інші автори 20-х рр. XVII ст. схвалюють і наділяють історичною легітимністю нову красу церкви – запорозьке козацтво.

Київські автори 20-х рр. XVII ст. не тільки відчували зміну в політичній кон'юнктурі і змінювали одного покровителя на іншого, але й, до певної міри, усвідомлювали, що в Україні на їх очах завершувався процес переходу важелів влади в Подніпров'ї від князів до гетьманів і очолюваному ними козацтву. Саме так можна трактувати розповідь про витоки козацтва в густинському літописі, складеному в Києві в 20-х рр. XVII ст. Анонімний автор (згідно з деякими припущеннями, Захарія Копистенський) в розділі “Про початок козаків” прямо говорить про закінчення князівського періоду в історії Русі: “от межусобных воен зело озлоблены мы стали; а там и князья у нас перевелись”¹⁰.

Князівсько-шляхетська модель Русі, як і аналогічні моделі польської і більшості інших європейських націй раннього Нового часу, несла, крім релігійного відтінку, яскраво виражений становий характер. Вона базувалася на відродженій острозькими і київськими інтелектуалами традиції великокнязівського Києва і на православної інтерпретації Люблінської унії 1596 р., згідно з якою король гарантував князям і шляхті недоторканість “руської” релігії. Таким чином, згідно з цією концепцією, історична традиція, що йшла від давнього Києва, і легалістська традиція, започаткована Люблінською унією, гарантували права винятково князівсько-шляхетській Русі. Інші стани не були частиною “народу руського” або, в цьому контексті, частиною Русі зі шляхетської точки зору. Спираючись на це трактування, представники шляхетського стану вважали, що, не будучи частиною старої концепції “народу руського”, козаки не мали права не бути його представниками, ні захищати його інтереси, зокрема і релігійні, перед королівською владою.

Єдиним способом узаконити роль, яку козацтво взяло на себе в 1620 р., була зміна станових характеристик старої національної моделі. Одну з перших спроб представити козаків частиною традиційної Русі і поширити на них права “старої” князівсько-шляхетської нації знаходимо в “Протестації”, складеній в 1621 р. вищим православним духовенством. Основна мета “Протестації” полягала у відповіді на звинувачення новоутвореної ієрархії у державній зраді і підбурюванні козаків до виступу.

Відповідаючи на ці звинувачення, автори “Протестації” були змушені представити козаків як

самостійну і повноправну частину “народу руського”. Досягалося це кількома шляхами. По-перше, козаків представляли як продовжувачів справи великих київських князів; по-друге, їм давали визначення народу християнського, який не потребував примусу священнослужителів для захисту православної віри; по-третє, козаків представляли як “людей рыцарских”, що вказувало на їх моральне право бути частиною князівсько-шляхетської Русі¹¹.

Таким чином, на середину XVI ст. стало зрозуміло, що давня українська аристократія, яка сягає своїм корінням часів старокиївської Русі-України, стала вже неспроможною підтримувати свій авторитет серед інших суспільних верств і відігравати роль загально визнаного лідера. Останньою її спробою продемонструвати своє політичне значення в межах Великого князівства Литовського було повстання князя Михайла Глинського. Після його поразки упродовж усього XVI ст. – першої половини XVII ст. українська шляхта, панство, виявилася нездатною до рішучих політичних кроків і задовольнялася своєю другорядною роллю в Литві та Короні, вдаючись виключно до легальної опозиційної діяльності в національно-культурній царині.

Отже, справа національного самоствердження, продовження державницької традиції мусила перейти до рук інших соціальних верств, як це мало на той час місце в багатьох країнах Європи. Таким новим соціумом в Україні виявилася козацтво. Саме козацтву довелося перейняти естафету попередньої руської “класократії”, яка тривалий час перебувала в стані розкладу та деструкції. Козацтво виявилася здатним спрямувати стихійні прояви протестів різних станів у русло довготривалої національно-визвольної боротьби проти польського панування. Цей могутній рух зрештою мав наслідком ліквідацію влади польської адміністрації в Україні та утворення незалежної української козацької держави – Першого Гетьманату¹².

Поряд із трансформацією світоглядно-соціальних орієнтацій козацтва відбувалася еволюція його економічної діяльності. З появою реєстрового козацтва спостерігаємо його постійне прагнення забезпечити свої майнові права, звільнитися від податків і свавілля місцевих старост, розширити господарську діяльність, права володіння землею, вільну торгівлю, організацію промислів, куріння горілки, рибну ловлю тощо.

Не вписані у реєстр козаки, зі свого боку, інтенсивно створюють власні громади на волостях, де також прагнуть самоврядування і незалежної господарської діяльності. Ця категорія козаків отримала назву городових. Таким чином, у південно-східній частині України, поруч із Запорозькою Січчю, населення дедалі більше “козачилося” і вже не визнавало польської влади, перебуваючи в тісному зв'язку з низовим козацтвом.

Реєстрове козацтво – це ще одна привілейована верства населення поряд зі шляхтою. Звичайно, воно не могло охопити увесь загал козацтва. Проте за своїм

⁹ Smotrytskyi M. Trenos Ukrayins'ka literatura XVII st.: Synkretychne pys'mo. Poeziya. Drama. Khudozhnya literatura [Ukrainian literature of the 17th century: Syncretic writing. Poetry. Drama. Fiction], Kyiv, Naukova Dumka, 1987, P. 84 [in Ukrainian].

¹⁰ “Ukrayins'ka literatura XVII st.: Synkretychne pys'mo. Poeziya. Drama” [Ukrainian literature of the 17th century: Syncretic writing. Poetry. Drama], Kyiv, Naukova Dumka, 1987, P. 165 [in Ukrainian].

¹¹ Plokhyy S. “«Oderzhavleniia» ukrainskoho kozatstva v XVII – XVIII st.” [“Nationalization” of the Ukrainian Cossacks in the 17th – 18th centuries], op. cit., P. 270–271 [in Russian].

¹² Tereshchenko Yu. “Persha i druha hetmanaty v Ukraini. Kozatstvo i derzhavotvortsy: proryv u maibutnie” [The first and second Hetmanate in Ukraine. Cossacks and state builders: a breakthrough in the future], *Den'* [The Day], 2018, N 75–76, URL: <https://day.kyiv.ua/newspapers-archive> [in Ukrainian].

способом життя городове козацтво мало чим відрізнялося від реєстровців, представляючи разом з ними “хліборобську козаччину”, яка дедалі тісніше поєднувалась із соціально-економічним і культурним життям усієї України. Городове козацтво, маючи підтримку фактично незалежного державного утворення – Запорозької Січі, у свою чергу, творило “державу в державі” й намагалося вийти з-під влади польської адміністрації. Поступово воно залучалося у національну і релігійну боротьбу, що її вели легальними засобами українська шляхта, духовенство та міщани.

Із часом у козацькому середовищі дедалі зростає кількість осілих заможних господарів, які колонізують нові землі, істотно розширюючи козацьке землеволодіння. У руках статечного козацтва з часом опинялися значні земельні володіння, які не поступалися посілотям середнього шляхтича. Принциповою рисою козацького землеволодіння було те, що воно спиралося на використання найманої праці, і це значною мірою зумовлювало соціальну поведінку козацтва.

Надзвичайно важливу колонізаційну та цивілізаційну функції козацтва відзначив Арнольд Тойнбі, який, зокрема, писав: “Подібно до того, як сучасні західні “будівничі імперії” подавили своїх примітивних супротивників переважачою індустріальною могутністю, козаки подавили кочовиків, спираючись на розвинуту культуру землеробства”¹³. Саме в господарській діяльності козацтва англійський мислитель побачив “деякі ознаки, які радше належать майбутньому, аніж минулому”. Ось чому козацькі об’єднання нагадували А. Тойнбі “колоніальні володіння сучасного західного світу”. Цей прорив у майбутнє, носієм якого виявилось козацтво, був зумовлений формуванням у його середовищі буржуазних відносин, і це дає підстави вважати його учасником важливих соціально-економічних зрушень, які відбувалися в Європі.

На зламі століть козацтво цілком сформувалося як окремих стан, який не вкладався в польську олігархічно-магнатську державну систему і почав усвідомлювати своє призначення в національно-визвольній боротьбі українського народу. Серед козацтва були представники всіх основних верств суспільства – починаючи від селян, які прагнули волі, до незадоволених існуючим ладом шляхтичів. Тому в козацтві якнайповніше віддзеркалилося прагнення українського народу до свободи і незалежного державного життя, що робило його виразником загальнонаціональних інтересів. Недаремно європейські сучасники ототожнювали козацтво з усім українським народом, називаючи його “народом козаків”, “козацькою нацією”¹⁴.

Відбулося те, про що ми писали вище. Надбіологічні програми, в яких брали активну участь українські козаки, привели до формування цивілізаційного способу життя.

Це дало поштовх до становлення системи цінностей українського козацтва, що, по суті, представляло їхню цивілізаційну ідентичність. Вона сформувалася в період з 70-80-х років XVI ст.. до середини XVII ст.. Центральне місце в ній посідала

категорія “колективна воля”, яка поєднувала в собі ідеї: рівності; свободи громадянського голосу; права вільного обрання запорозьких старшин; визнання інституційної першості козацької ради в системі політичного козацького устрою; підпорядкованості меншості рішенням більшості; громадянської дисципліни. Колективна воля сприяла утвердженню в козаків почуття станово-корпоративної єдності та поведінкових стереотипів, заснованих на усвідомленні ними свого громадянського обов’язку і відповідальності, пріоритетності спільного блага. Система цінностей запорозьких козаків вирізнялася лицарською орієнтацією. Неписаний кодекс козацької честі охоплював такі моральні категорії, як свобода, особиста гідність, добре ім’я, слава, відвага, самопожертва, вірність, дотримання публічно даного слова. Морально вартісною чеснотою визнавалося служіння високим ідеалам: боротьбі проти “ворогів Святого Хреста”, захисту вітчизни, обороні православної віри, служінню монархам. Морально-етичне та політико-правове уявлення запорожців про їхню належність до лицарів будило в козаків почуття власної гідності, станово-корпоративної окремішності та політичної правосуб’єктності, що підживлювало тенденції політичного сепаратизму в житті запорозької громади, а до середини XVII ст. – їхню орієнтацію на здобуття таких само прав і свобод, які мала шляхта Речі Посполитої. Важливим у системі цінностей козаків було поняття запорозького товариства. Воно означало, що кожен козак мав дотримуватися принципів військового побратимства, поділяти засади братерської злагоди, єдності, взаємовиручки, вірності, дружби, поважати моральний закон “хліб-сілі”, бути вірним соціальним і політичним ідеалам козацтва. На відміну від поняття лицарства поняття товариства меншою мірою пов’язувалося з політичними маніфестаціями, офіційним етикетом, а більшою – з повсякденним життям запорожців, з діяльністю, яка забезпечувала їм “козацький хліб”. Публічно репрезентуючи політичні позиції щодо “лицарської служби”, козаки найчастіше послуговувалися такими категоріями, поняттями й моральними настановами, як лицарська честь, слава, вірність, відвага, служіння спільному благові, патріотизм, вшанування монаршого трону та політична лояльність до нього. Поняття “козацький хліб” означало всяку діяльність, яка давала козакам засоби до існування і здійснювалася насамперед збройним шляхом, “шаблею” (легальне військово-найманство, дозволені, а також несанкціоновані воєнні постої, контрибуції, трофеї, “здобич”, козацькі промисли тощо).

Щодо категорій “права”, “свободи” й “вольності”, то вони визначали низку фундаментальних станово-корпоративних “предметних” цінностей козацької спільноти: особи (свобода особистості, свобода совісті), соціального стану, козацької корпорації (доступ до прав і прерогатив, які забезпечували лицарський спосіб життя козаків), національної ідентичності (конфесійна свобода українського народу, що розглядалася як політичне право, до якого причетні козаки). Поняття особистої свободи асоціювалося в запорожців із соціально-політичною, правовою та духовною

¹³Toynbee A. “Doslidzhennia istorii” [Studies of history], Kyiv, Osnovy, 1995, Vol. 2, P. 242–270 [in English and in Ukrainian].

¹⁴Tereshchenko Yu. “Persha i druha hetmanaty v Ukraini. Kozatstvo i derzhavotvortsi: proryv u maibutnie” [The first and second Hetmanate in Ukraine. Cossacks and state builders: a breakthrough in the future], *Den’* [The Day], 2018, N 75–76, URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/pershyi-i-drugyi-getmanat-v-ukrayini> [in Ukrainian].

суверенністю козака, його статусом особисто вільної людини, яка підлягає виключно козацькому праву і присуду. Це, зокрема, права, свободи й вольності у сферах козацького землеволодіння, майнових і спадкових прав, козацького устрою, судочинства й демократії, фінансової та матеріальної винагороди за військову службу. Представники запорозького товариства розглядали свої права, свободи й вольності як такі, що здобуті ними власними силами на ниві служіння загальному добру і котрі засвідчують лицарський статус козаків у суспільстві, а також освячені моральним законом старовини (героїчні заслуги, доблесть і слава козацьких предків). Що стосується національної самоідентифікації представників запорозької спільноти, то, як свідчать, зокрема, їхні публічні висловлювання, вони ототожнювали себе з українським народом, любили українську землю та її природу як свою батьківщину. Вироблені в запорозькому середовищі морально-етичні норми, цінності й ідеали відіграли значущу роль в

історичному бутті козацького стану XVI – XVII ст., а також справили кардинальний вплив на інтелектуальне життя українського суспільства Нового часу, ментальність і духовні орієнтації українського народу.

Михайло Юрїй – доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Чернівці (Україна). Автор понад 350 наукових праць. Коло наукових інтересів: влада, менталітет, культура, соціальний психоаналіз.

Mykhailo Yuriy – doctor of historical sciences, associate professor of the Department of History of Ukraine at Yuriy Fedkovich Chernivtsi National University. Chernivtsi (Ukraine). Author of more than 350 scientific works. Scientific interests: power, mentality, culture, social psychoanalysis.

Received: 06.11.2022

Advance Access Published: December, 2022

© M. Yuriy, 2022